

Magdaléna Leichtová
Linda Piknerová

ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE VÝCHODNÍHO BLOKU V DOBĚ STUDENÉ VÁLKY

Magdaléna Leichtová, Linda Piknerová

ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE VÝCHODNÍHO BLOKU V DOBĚ STUDENÉ VÁLKY

Copyright © Západočeská univerzita v Plzni, 2013

Vydání knihy je podpořeno z Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace 2013 Katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ČZÚ.

Recenzovali: prof. doc. PhDr. Šárka Cabadová Waisová, Ph.D., PhDr. Michael Romancov, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Klára Soukupová.

Redakce Radka Svobodová.

Grafická úprava, obálka, konverze do elektronické verze a sazba (pdf) Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 645. publikaci

(123. elektronická).

ISBN 978-80-7363-588-6

edice **bod**

**Magdaléna Leichtová
Linda Piknerová**

**ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE
VÝCHODNÍHO BLOKU
V DOBĚ STUDENÉ VÁLKY**

DOKOŘÁN

Obsah

Úvod	7
ČÁST PRVNÍ	15
Rozvojová pomoc na sovětský způsob	16
Ideologické pozadí aktivit SSSR ve „třetím světě“	16
Lenin a Stalin – otázky spolupráce s oblastmi „třetího světa“	20
Teorie a praxe – ideologické pozadí rozvojové spolupráce SSSR ve druhé polovině 20. století	25
Závěr	30
Rozvojová spolupráce SSSR – rozvoj jako záchrana před imperialismem	33
Rada vzájemné hospodářské pomoci	34
Rozvojová spolupráce SSSR mimo sovětský blok	41
Závěr	48
ČÁST DRUHÁ	51
Rozvojová spolupráce jako nástroj studenovělečného soupeření ...	52
Rozvojová pomoc východního bloku jako nástroj zahraničněpolitického soupeření	52
Západ versus Východ a jejich vztah ke kolonialismu	53
Somálsko-etiopská válka – konflikt za účasti celého světa	54
Rozvojové země poskytují rozvojovou pomoc – angažmá Číny a Kuby v době studené války	56
Angola jako příklad zástupného konfliktu	59

Vliv rozvojových politik v době studené války na současnou podobu těchto aktivit v postkomunistických zemích – případová studie ČR	67
Rozvojový diskurz východního bloku a jeho proměna po konci studené války ...	67
Priority se mění a země zůstávají – případová studie Československa	74
Československé rozvojové aktivity v Asii	80
Československo a subsaharská Afrika	86
Československo a Latinská Amerika – Kuba a Nikaragua	90
Transformace československé rozvojové pomoci po konci studené války	93
Závěr	97
English summary	99
Mapy	100
Tabulky	105
Poznámky	106
Seznam literatury	122
Seznam zkratk	129
Rejstřík	130

Úvod

Asistence rozvojovým zemím je jedním z hojně užívaných a aktuálních typů interakce v současném mezinárodním systému. Protože takzvané „rozvojové“ země jsou součástí stále více se propojujícího ekonomického, politického či environmentálního systému, jsou zdrojem významného přírodního bohatství, lidského kapitálu i mezinárodních hrozeb, dotýkají se jejich problémy stále více i zemí vyspělých.

Zapojení surovinových zdrojů, pracovní síly a také kupní síly lidí žijících v zemích a regionech, které označujeme za „rozvojové“, do světového trhu je trend, který v posledních letech nabírá na síle. Právě z řad zemí „třetího světa“ se rekrutují takzvané nové mocnosti (*emerging powers*) zasahující stále aktivněji do mezinárodní ekonomiky a politiky. V neposlední řadě pak země rozvinuté ve svých politikách „bojují“ proti různým jevům, které jsou do velké míry spojeny s rozvojovým světem, jako je nelegální migrace, mezinárodní terorismus či šíření některých onemocnění (typicky zejména tuberkulóza a HIV/AIDS). V současném světě tak existují významné tlaky a faktory, které způsobují stále větší zapojení rozvojových zemí do ekonomické, politické a sociální globalizace. S tímto zapojením ovšem přichází také stále akutnější potřeba řešit palčivé problémy, kterým obyvatelé rozvojových regionů čelí.

Pro poskytování rozvojové pomoci bohatšími státy státům chudším existuje několik základních motivací. Zůstaneme-li ještě chvíli na vlně pragmatismu a logiky představené v předchozím odstavci, pak je z pohledu „vyspělých zemí“, tedy silných kapitalistických hráčů, žádoucí, aby pracovní síla v rozvojových regionech byla vzdělaná, neboť pak bude efektivněji pracovat s technologiemi a bude snazší ji zaškolit, udělit pokyny v cizím jazyce apod. Pro úspěšnost zahraničních investic i rozvoj domácích ekonomik pak je vhodné, aby rozvojové země měly systém ochrany majetku, efektivní daňový systém a respektovaný, vynutitelný legální rámec pro podnikání a investice. Je žádoucí, aby lidé, kteří přicházejí do „vyspělých zemí“, byli zdraví a průběžně vzdělaní. K tomu je nutné navíc přičíst otázky strategické a bezpečnostní. Vlády, které reálně vládnou svým zemím, se mohou

stát partnery k jednání v otázkách mezinárodní bezpečnosti a mohou (samy či s pomocí) zajistit bezpečnost vnitrostátní. Existuje řada důvodů domnívat se, že množství teroristických a nelegálních aktivit, jako je pirátství, pašování drog, lidí či nerostných surovin, může snáze probíhat v prostředí slabé vlády v některých rozvojových zemích. Pokud tedy (i když s tím autorky vnitřně nesouhlasí) pro tuto chvíli přijmeme fakt, že „vyspělé západní země“ nemusí a nebudou nijak měnit ekonomická a bezpečnostní pravidla současného systému, je i přesto stále výhodné zajímat se o problémy rozvojového světa.

Vedle těchto pragmatických argumentů najdeme také motivy morální, vycházející z faktu, že ve světě, kde někteří dosáhli prakticky dokonalého blahobytu, by neměli být jiní, kteří trpí nedostatkem základních potřeb nutných k přežití, jako je voda, potraviny, ale také zdravotní péče nebo vzdělání. Z hlediska morální motivace je povinností těch šťastnějších poskytnout část svých zkušeností a prostředků k zajištění potřeb těch méně šťastných. To je morální imperativ, na kterém stojí rozvojová spolupráce.

Pro tuto publikaci je zásadní poznamenat, že se jedná v podstatě o univerzální princip uplatňovaný těmi, jež se označují za vyspělé, ve vztahu k těm, kdo byli a jsou označováni jako zaostalí/rozvojoví/rozvíjející se. Touto morální povinností se zaštiťovali již křesťanští misionáři dávno před vznikem koloniálních impérií, kteří za nástroj pozitivní změny považovali víru. Tutéž povinnost s sebou vláčel koloniální „bílý muž“ jako své pověstné „břímě“, pro něhož bylo nástrojem pokroku politické podřízení a sociální připodobnění západním společností – racionální osvěta neosvícených.

Na stejný závazek se v dobách studené války odvolával západní blok, který za spásnou považoval kvetoucí kapitalistickou ekonomiku, stejně jako blok východní, pro který hlavním krokem ke změně mělo být naopak vymanění se z kapitalistického područí. A toutéž morální povinností obhajují své rozvojové aktivity i všichni klíčoví donoři současnosti.

Morální povinnost pomáhat navíc sloužila a slouží jako obrana proti kritice konkrétních rozvojových aktivit a politik. Právě povinností „něco dělat“ a „nepřihlížet utrpení“ donoři brání své postupy, když jsou obviňováni z etnocentrismu, z neznalosti místního prostředí,

když čelí obrovskému množství neúspěchů a selhání jejich skvěle naplánovaných strategií v prostředí rozvojových zemí. Jednoduchý a vlastně nenapadnutelný argument ospravedlňující všechna tato selhání zní: pokusit se zamezit lidskému strádání je ultimativní morální imperativ a jediné cesty, které můžeme v jeho následování využít, jsou ty, které známe, a jediné zkušenosti, ze kterých můžeme vycházet, jsou ty, které máme – neboli tváří v tvář nezpochybnitelné nutnosti něco dělat děláme, co můžeme.

V případě západního bloku se přesvědčení USA, že se musí podílet na snižování světové chudoby, promítlo i v řadě konkrétních dokumentů, z nichž k prvním a z hlediska rozvojového diskurzu nejvýznamnějším patřil inaugurační projev prezidenta Harryho Trumana v lednu 1949. Jeho součástí byl takzvaný čtyřbodový plán (*Point Four Program*) obsahující čtyři zahraničněpolitické zásady, které určovaly priority americké zahraniční politiky po konci druhé světové války. Vedle podpory OSN, programu poválečné obnovy Evropy skrze Marshallův plán (viz níže) a podpory boje nezávislých států proti možné agresi vtělené do článků Severoatlantické smlouvy zakládající NATO se poslední bod týkal povinnosti USA zlepšit životní podmínky v „nerozvinutých“ oblastech (*underdeveloped areas*).¹ Trumanův projev tak zahájil éru „rozvojového plánování“, uvalil na USA morální závazek zlepšovat podmínky v méně šťastných částech světa a zavázal USA pomáhat ekonomicky málo vyspělým (či nerozvinutým) zemím, kam se záhy zařadily téměř dvě třetiny lidstva.²

Studená válka přiměla k většímu angažmá také Sovětský svaz, který ve srovnání s USA v poskytování oficiální rozvojové spolupráce výrazně zaostával. V polovině 50. let byly sovětské aktivity v této oblasti zhruba třetinové oproti USA, což přimělo SSSR navýšit jejich intenzitu, a to zpočátku především ve vztahu k sousedním komunistickým zemím.³ Postupně, především v reakci na postupující dekolonizaci, přijal Sovětský svaz za vlastní, že nedílnou součástí jeho zahraniční politiky *musí být* poskytování ODA, neboť se jedná o užitečný nástroj pro dosahování vlastních národních zájmů a šíření komunismu (což bylo, jak uvidíme dále, základní podmínkou rozvoje vůbec).⁴ Nicméně zahájení sovětské ODA bylo bezprostřední reakcí na aktivity USA krátce po druhé světové válce.

Tato kniha nám ukáže, že jakkoliv jsou cíle rozvojových aktivit ve východním bloku stejně vznešené jako ty západní, ba totožné (pomáhat trpícím), způsoby zdůvodňování, strategie postupu a praktické prováděcí kroky probíhaly odlišně, a to s ohledem na odlišná ideologická východiska obou táborů – tedy tentýž morální imperativ legitimizoval různé akce.

Předkládaná kniha by se měla věnovat způsobům, jakými východní blok legitimizoval své aktivity v rozvojovém světě, a tomu, jaká byla představa rozvoje v rámci socialistického tábora. Toto téma je po skončení studené války ve výzkumu prakticky odsunuto do pozadí, třebaže nám může poskytnout příslovečné zrcadlo pro kritické posouzení tehdejších i současných aktivit „prvního světa“. Na několika místech se pokoušíme hledat paralely mezi soupeřením donorů v rámci studené války se současnou konkurencí donorů v multipolárním systému. Jakkoliv si nenárokujeme patent na funkčnost a dokonalost takových paralel, považujeme je za vhodné pro analýzu současné situace. Pronikání Číny do rozvojového světa může západním donorům připadat jako originální a aktuální trend – což rozhodně platí – ale zároveň podobná konkurence nedemokratického aktéra s jinými strategiemi a pragmatickými zájmy už tady byla.

Tomuto tématu není v českém akademickém prostředí věnováno příliš pozornosti, což je podle našeho názoru škoda. Je sice pravda, že SSSR nakonec „prohrál“ studenou válku a spolu s ním prohrál i sovětský „diskurz“ rozvojové pomoci, akademické pole tedy ovládl prakticky výhradně příběh o západních donorech. V tomto ohledu musíme také připustit, že SSSR byl v porovnání objemu poskytovaných prostředků v podstatě aktérem střední velikosti, a navíc aktérem, jehož „cesta za pokrokem“ byla po skončení studené války široce odsouzena jako nedemokratická a vlastně hodná zapomnění. Přesto SSSR a s ním celý východní blok významnou měrou přispěly k aktuální podobě nejen rozvojového světa, ale i strategií donorů.

To je další důvod, který by snad mohl čtenáři ospravedlnit existenci této knihy. Vazby získané a navázané v období studené války mají výrazný vliv na rozvojovou spolupráci postsovětských a post-socialistických zemí až do současnosti a znalost kořenů těchto vztahů nám může pomoci při analýze současné situace. K tomuto účelu

analyzujeme podrobněji příklad nám nejbližší, a sice rozvojovou spolupráci Československa a České republiky.

Kromě toho je současná situace v Angole, na Blízkém východě, v Nikaragui, Kongu, Somálsku či Etiopii nevyhnutelně ovlivněna událostmi, které se odehrály tak, jak se odehrály, pouze kvůli studené válce a existenci nebo přímému angažmá SSSR a jeho spojenců. Nezapomínat na tento fakt je nejen úkolem pro historiky, kteří ve svých dílech zachovávají nějakou verzi proběhnuvších událostí, ale také pro analytiky mezinárodních vztahů a rozvojové spolupráce jako takové. Studená válka a Sovětský svaz přece do určité míry ovlivnily i image rozvojové spolupráce jednotlivých donorů a příjemců, což se na kvalitě kooperace může projevovat dodnes.

Předkládaná kniha je rozdělena do dvou částí. První část seznamuje čtenáře s rozvojovými politikami SSSR. V první kapitole se věnujeme ideologickému pozadí poskytování rozvojové pomoci ve východním bloku. Druhá kapitola se zabývá základními trendy v rozvojových politikách SSSR, které de facto předurčovaly podobu rozvojových politik celého východního bloku. Druhá část knihy pojednává o rozvojových aktivitách východního bloku v mezinárodním rámci studené války. První kapitola této části se věnuje tomu, jak rozvojovou pomoc USA i SSSR formoval jejich vzájemný konflikt. Na příkladu Angoly si ukážeme, jak právě studená válka, a nikoliv potřeba v zemích „třetího světa“, učinila z této země předmět prominentního zájmu obou supervelmocí. Následující kapitola se pak zabývá tím, jak příslušnost k východnímu bloku ovlivňovala rozvojové politiky východoevropských zemí více než vývoj ve „třetím světě“. Soustředíme se na možnost a nutnost spolupráce mezi východoevropskými satelity SSSR a rozvojovým světem a podobnost této spolupráce s oficiálními politikami SSSR. Pokoušíme se ukázat, nakolik mocenská dominance Sovětského svazu ovlivnila tvorbu rozvojových politik těchto zemí a nakolik byly schopny tyto politiky formulovat podle vlastních zájmů a priorit. Poslední kapitola této knihy se věnuje důsledkům studenoválečné spolupráce pro současnost. Na příkladu Československa a České republiky ukazuje, jak historická zkušenost formuje poskytování rozvojové spolupráce i přes to, že se ČR adaptovala na nové podmínky a nový přístup k rozvojovým politikám.

Kniha, kterou držíte v ruce, se věnuje tématu nezpracovanému a novému. Doufáme, že i pokud snad nebudou čtenáři ztotožnění s našimi předpoklady, či budou považovat možnosti využití zkušeností ze studené války v současném světě za příliš zjednodušené a umělé, naleznou v této knize cenné informace a ucelený pohled na jeden z neprobádaných koutů studenoválečného soupeření. Je to však právě střetávání obou velmocí ve „třetím světě“ pod rouškou rozvojové spolupráce, co dalo studené válce ten „stabilizační“ či „globální“ charakter, o kterých vyučujeme na kurzech mezinárodních vztahů. Domníváme se, že alespoň proto by tomuto tématu mělo být věnováno více pozornosti.

Při čtení materiálů k analýze rozvojových aktivit Sovětského svazu ve „třetím světě“ jsme vycházely často z materiálů západních autorů. Je tomu tak zejména z toho důvodu, že tyto texty jsou nadále dostupné dnešním čtenářům – na rozdíl od textů publikovaných v SSSR.

Texty západních analytiků čtené s odstupem desítek let a „po bitvě“, tedy se znalostí dalšího vývoje ve východním bloku, rozpadu SSSR a globální prohry sovětské cesty k socialismu coby „úspěšného“ politického a ekonomického zřízení, nám navíc poskytují působivý obraz toho, jak západní autoři hodnotí aktivity jiných aktérů v mezinárodním systému. Také proto považujeme tuto knihu za mimořádně aktuální pro současnost. Způsob argumentace, formulace obav a hodnocení sovětských strategií – to vše nápadně připomíná dnešní analýzy „rozvojových dobrodružství“ nových nezápadních aktérů, zejména pak Čínské lidové republiky. V následujícím textu se proto pokusíme předložit kromě samotných dobových fakt a užívaných rozvojových strategií také argumenty vlivných západních analytiků. Tento postup by měl posloužit jako užitečné zrcadlo analýzám dnešním.

Tento základní materiál jsme mohly vhodně doplňovat i anglicky psanými články sovětských autorů či autorů ze zemí východního bloku, které pronikly do světových časopisových databází, kde jsou snadno dostupné i dnes. Větší problém představovaly dobové zdroje z východního bloku. Naštěstí pro analýzu československé rozvojové spolupráce jsme byly schopny dohledat dobových materiálů dostatek. Podobně materiály pro kapitolu o ideových základech ruské

politiky byly díky socialistické výchově překládány do češtiny, stejně jako významné dokumenty nebo politická prohlášení, a jsou stále uskladněny v českých knihovnách. Původních sovětských zdrojů jsme tak nakonec postrádaly relativně málo, spíše z oblasti dohledatelných oficiálních dokumentů.